

NORDISK SPRÅKSEKRETARIATS RAPPORTER 5

SPRÅK OG SAMFUNN I NORDEN
ETTER 1945

Rapport fra et symposium
i Mariehamn 7.-10. mai 1984

OSLO 1985

Helge Sandøy

PÅVIRKNINGA FRÅ DEN AUKANDE SAMFUNNSORGANISERINGA OG LOVGIVINGA PÅ SPRÅKBRUKEN

1. Innleiing

Til liks med innleiarane i gårmorgon har eg funne det naturleg å prøve å legge vekt på det meir generelle spørsmålet som kan tolkas inn i temaet vårt: Korleis kan vi beskrive forholdet mellom samfunn og språkbruk ettersom ein påstår at det er eit påvirkningsforhold den eine vegen mellom dei to størrelsane (d.v.s. samfunn og språkbruk)? Av den grunn blir mitt innlegg ikkje så mye ein kommentar til Westman. Det er ei utfylling til innlegget hennes.

Skal ein diskutere prinsipielt eller teoretisk forholdet mellom språkbruk og samfunn, forutset det at ein bruker modellar, og at ein presiserer dei. Å bruke modellar krev at ein er villig til å generalisere. Men samtidig gjør arbeidet med modellar det lettare å stille spørsmål om perspektivet i arbeidet vårt.

Westman refererer offentlighetsmodellen åt Habermas. Denne modellen er fasinierende, men eg får problem med å konkretisere han til ein analysemodell for språkbruk. Offentlighetsbegrepet er foreløpig meir eit uttrykk for ønsket om å forstå alt i sin totale samanheng. Dette ønsket eller perspektivet er viktig, men ikkje nok. Eg har forstått at litteratane, som òg er glade i offentlighetsbegrepet, står i same situasjonen: dei strevar når dei skal bruke det i konkrete analysar.

2. 'Språkbruk'

Tittelen vår talar om "språkbruk" og ikkje om "språk", som ofte er brukt lite presist. Men 'språkbruk' har eg òg inntrykk av betyr i alle fall to ting: 1) normer for

språkbruk, og 2) tekstar, som normene sjølvsagt må realiseras gjennom. Når vi studerer tekstar, må vi skilje mellom to nivå: At to samsvarande tekstar frå ulike tidspunkt er ulike, kan bety: 1) at omverda som teksten har referanse til, er endra, og 2) at språkbruksnormene for å beskrive denne omverda er forandra. Dette skiljet er viktig, for her ligg det ein fare i å oppfatte som ei interessant språklig endring det som egentlig er ei forandring i samfunnet. Dermed risikerer vi òg å tillegge språket eigenskapar det ikkje har.

2.1. Teksten som direkte avspegling av omverda

Med eit slikt skilje fell nok ein del av det vi snakkar om her, inn under det punktet at teksten avspeglar direkte forandringar i omverda. At vi har fått ei profesjonalisering på mange område - som er ein del av den aukande samfunnsorganiseringa - er primært ei samfunnsmessig utvikling. At emneområdet for ein ny profesjon så blir omtalt på ein ny måte i språklige tekstar, er da uttrykk for f.eks at ein viss tankemodell med tilhørande termar har vunne fram i samfunnet. Men nye perspektiv og beskrivelseemodellar innafor eit emne har verken med språkssystemet eller med språkbruksnormene å gjøre. Derimot verkar dei inn på ordforrådet, likeins som framveksten av nye handverk i mellomalderen gav oss mange nye ord. Teksten er i slike tilfelle ein direkte avspeglar av samfunnet, av samfunnsutviklinga og kulturutviklinga. Språktekstane er altså gode kjelder for samfunnsstudiet.

Følgjene av profesjonalisering og ekspertisering kan tolkas ideologisk og politisk, og analyseresultata legg forholda til rette for ein ideologikritikk på dette politiske emneområdet.

2.2. Normer for språkbruk

Normene for språkbruk er ikkje direkte tilgjengelige. Dei må studeras gjennom det uttrykket dei får i tekstar. Å avgjøre kva som er normendingar, kan derfor vere vanskelig, sjølv for den som har opplevd ulike epokar, men som har levd med i samfunnsutviklinga.

Ei normending vi likevel er svært medvetne om, er f.eks. overgangen frå å bruk De til å bruke du. Denne normendinga må beskrivas som endring i kravet om dei nærare definerte forholda som må finnas mellom samtaledeltakarane for å bruke De-forma. Stort sett er vel kravet snart falle bort.

Jørn Lund har i boka Sprog og sprogbrug i dag beskrive fleire slike normendingar i dansk talemål, f.eks. at "ikke" tar over for "vel" som kontaktpåkalling (eks. "Hun var ikke ret gammel, ikke?"), ei sterkare modalitetsmarkering i det han kallar eit "sikkerhedsnet", altså ei sterkare språklig understreking av at talaren er usikker. (Eit ekstremt eksempel er: "Jeg tror måske nok, det ville have gavnet deres forhold hvis de lissom havde tacklet problemerne i tide, på en eller anden måde.")

Setningslengd, setningskompleksitet, bruken av visse syntaktiske konstruksjonar som f.eks. framtunge hypotagme er òg uttrykk for dei språkbruksnormene som gjeld.

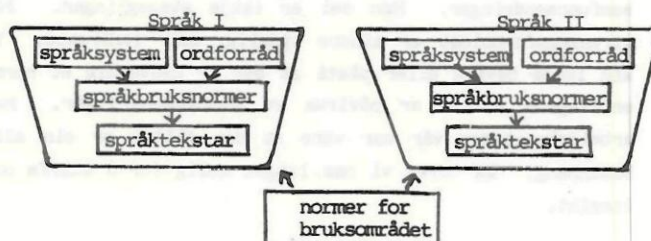
Endringar i språkbruksnormene kan òg vere resultat av samfunnsendingar. Men dei er ikkje avspeglingar. Påvirkingsforholdet er mindre tydelig, meir indirekte. Vi kan ikkje bevise eller påstå at det er nødvendig at normendingane alltid er påverka av samfunnsendingar. Men arbeidshypotesen vår bør vere at det alltid er ein slik samanheng. Da tøyer vi oss lengst mulig for å skaffe oss innsikt.

2.3. System og stil

Slik vi til vanlig oppfattar og framstiller språkbruksnormene, har kvart språk sine stillag. Kvart språk har altså sitt sett av språkbruksnormer. Og kva som er eitt språk, kan vi definere utifrå språksystemet. I fleirspråklige samfunn kan vi dermed rekne med ulike normsett.

Ein slik fleirspråksmodell kan vi overføre også til våre språksamfunn. Vi i Norge, som har både bokmål og nynorsk, skulle godta det lett. Men i prinsippet kan vi bruke denne modellen også innafor f.eks. bokmålet, der det fins fleire variantar. Desse variantane representerer egentlig forskjellige dialektar (ofte blir dei kalla 'danna dagligtale' og 'folkemål'). Men det som altså reflekterer ulike språksystem, er i bokmålstradisjonen blitt brukt til å markere stilforskjellar. Det gjeld både i praksis, og det har vore velsigna i offisiell normering, der ein har tilrådd kva sjanger kvar variant høver for.

Når system som representerer forskjellige morsmål, her dialektar/sosiolektar, blir utnytta som stilforskjellar, appellerer slike normer for bruksområdet til sosiale motsetningar. Dermed vil desse normene òg vere avhengige av samfunnsforholda på ein spesiell måte, slik at det er ein fordel med spesiell markering i modellen. Den ser da foreløpig slik ut:

Dersom vi vil ta med talemålssituasjonen òg i totalbildet vårt av språkbrukssamfunnet, er eit skilje mellom to typar normer heilt nødvendig. I Norge er det svært tydelig p.g.a. talenormutviklinga. Den såkalla dialektbølgja har ført til nye normer for bruksområdet åt dialektane.

3. Språkfunksjoner

Skal vi forstå dei språklige eigenskapane som gjør det mulig for samfunnet å påvirke språket og språkbruken, må vi sjå påvirkninga i forhold til språkfunksjonane. Sjølve språkfunksjonane kan vi rekne som uforanderlige, som universalialia. Dei fortel om måtar vi bruker språket på for å tilfredsstille menneskelige og sosiale behov.

Når det gjeld f.eks. språkbruksnormene, er det dei ikkje-referensielle språkfunksjonane som er grunnlaget for at samfunnet kan påvirke.

4. Behov og krefter i samfunnet

Neste spørsmålet må bli kva krefter og behov i samfunnet som påvirkar språkutviklinga. Tittelen vår avgrensar dette til å gjelde den aukande samfunnsorganiseringa. Men den omfattar jo det meste.

4.1. Økonomiske og politiske behov

Viktigaste behovet vi kan utleie av auka samfunnsorganisering, er effektiv styring eller administrasjon av kapital og marked og av sosiale problem. I det perspektivet kjem utviklinga av ekspertvelde, byråkrati og profesjonalisering, som alt har vore tatt opp på dette symposiet. Følgjene av denne utviklinga, som skal effektivisere styringa, er at sjølve samfunnsstyringa blir mindre open og mindre tilgjengelig for dei som blir styrt. Tekstane stenger allmugen ute, som Westman har vore inne på.

Den aukande samfunnsorganiseringa har òg som konsekvens eit tettare administrasjonsnett mellom sentrum og periferi. Det har periferien fått oppleve sterkast med ei voldsam oppblåsing av den kommunale lokaladministrasjonen, spesielt på 60- og 70-talet. Ein rimelig hypotese er at dei mange nye byråkratane hentar sine språkideal frå sentraladministrasjonen med klisjébruk og komplisert syntaks. Funksjonen som språkbruken har her, er å gi inntrykk av at ein er dyktig og profesjonell. Er ein sjølv usikker, kan det nettopp vere viktig å gi det inntrykket.

Gjennom lokalavisene kan administrasjonsspråket spreie seg effektivt til "allmugen". I Norge fikk vi ei oppblomstring av lokalaviser i 70-åra. Mitt inntrykk er at ein god del av stoffet i dei er avskrift av saks-papir i lokaladministrasjonen. Ettersom mye av dagliglivet vårt er avhengig av saker som passerer kommunestyret eller kommunale utval, engasjerer kontakten med dette administrasjonsspråket oss. Denne mottakarrelevansen kan gjøre desse tekstane til effektive sprelingsmedium for politiske flosklar som: vere av den formening at, dele det standpunkt, det er et fremherskende behov for å kunne legge forholdene til rette, osv.

Eg trur det tradisjonelt har vore ein forskjell på det sentrale og det lokale administrasjonsspråket, på same måten som vi finn det i avisspråket. I ein undersøkelse av språket i lokalpressa i Midtre og Indre Sogn (Fretland 1977) kjem det fram ein markert skilnad til språket i riksavisene. Liksmålingane f.eks. gir bare ca. halve poengsummen (1969 og 1970: 27,1 i Sogn mot 46,5 på riksplan i leiarartiklar.)

Mens avisspråket på riksplanet - som trulig òg administrasjonsspråket - viser tendens til syntaktisk forenkling etter krigen, låg lokalavisene på eit enkelt nivå i utgangspunktet. Og den forandringa ein ser der etter krigen, går i retning av ein del høgare liks. Det gjeld både i leiarartiklar og lesarinnlegg. Enda tydeligare er auken i bruk av fremmendord og moteklisjéar.

Denne avgrensa undersøkelsen kan altså nettopp tyde på at normene frå sentrum slår meir igjennom i periferien.

Normene for språkbruk innafor det rådande standard-skriftmålet/riksspråket har sin maktfunksjon først og fremst ved at dei skaper avmakt hos dei som ikkje meistrar dei. Opplevinga av avmakt går på at ein har ei kjensle av ikkje å kunne kle tankane i eit akseptert språk, ei kjensle av ikkje å nå fram, for språket står i vegen, ei kjensle av ikkje å forstå, kanskje òg misforstå, og ei kjensle av ikkje å kunne kontrollere om den språklige budskapen er i samsvar med realitetane (Blakar 1970:111).

Inntil ein viss grad ligg det effektivitet i dette makthierarkiet som språkbruken er med å etablere. Språkbruken gir autoritet, og han beskyttar dei som styrer. Taparen er menigmann, som ved hjelp av språket blir fremmedgjort frå avgjerder og prosessar som verkar inn på hans eige liv.

Dei normene vi har omtalt, som styrer bruksområdet for ulike språkssystem i samfunnet, tener òg til å markere den sosiale strukturen og makthierarkiet. Morsmålet åt ei samfunnsgruppe er definert som høgstatusspråk, som standard-språk og offisielt, korrekt språk. Andre sitt morsmål er såkalla dialektalt, det er lågstatusspråk, og det er definert til å skulle brukas bare i den såkalla intimsfæren og der ein bruker lågstil. Grunnlaget for maktutøving ligg her i at språket fungerer som markør av gruppeidentitet.

Etter desse linjene kan vi tolke utviklinga dei første tiåra etter krigen. Samfunnet skulle byggas opp og det skulle byggas ut. Først og fremst i økonomisk forstand, sjølv sagt, men som ei følgje av det òg administrativt. Samfunnet skulle vere effektivt og funksjonelt. Ideologisk var samfunns- eller klasse-motsetningane sterkt nedtona. Fenti- og sekstiåra er - i alle fall i Norge - sentraliseringstiåra. Det gjeld økonomisk og politisk, og administrativt. Kulturelt og språklig hadde det følgjer i at premissane og verdiane åt sentrum stod sterkt, dei var sjølv sagte. Periferien var både sosialt og økonomisk avkrefta og mangla sjølv tillit.

Samfunnsorganisering og effektivisering vil ha som språklig konsekvens ei standardisering. Språkideologisk kom det i Norge til uttrykk i at den breie politiske støtta til å gi folkemålet plass i bokmål minka. Støtta til slagordet "samling på folkemåls grunn" smuldra bort, også i sosialdemokratiet. Den nye ideologien hadde "språkfred" som slagord, og normeringsideologien hadde bare éi målsetting: effektiv kommunikasjon. Den målsettinga skulle språkutviklinga styras etter. Og eitt av fleire uttrykk for denne utviklinga var dessutan òg å styrke bruksområdet for standardtalemåla.

Men samfunnsutviklinga har innebygde motsetningar. Slik her òg. Den økonomiske utviklinga kravde massekonsum, og vi fikk massesamfunnet. Da står tradisjonelle sosiale skilje i vegen. Samfunnet må demokratiseras. Det er ikkje effektivt lenger at massane kjenner seg avmektige. Samfunnet må dermed bøte på dei negative sidene ved administrasjonsspråket. Det klare eksempelet på dette er den massive offensiven mot kansellistilen. Propagandaen har her vore så sterk at det ville vere interessant å spørje om vi er blitt meir reflekterte om språkbruk i dag. Har kanskje også den allmenne språkideologien og dei allmenne språkholdningane forandra seg?

4.2. Individuelle og sosiale behov

Så langt har vi sett på økonomisk-politiske behov i stor-samfunnet. Men som individ og medlemmer i samfunnet er vi ikkje bare passive brikker. Vi har også menneskelige/personlige og sosiale behov. Nettopp derfor er massane sjølve ei kraft i samfunnsutviklinga. Eg vil her legge vekt på motkreftene som vakna som ein reaksjon på den samfunnsorganiseringa som hadde ført med seg sentralisering og effektivisering på kapitalens premisser, massekonsum, standardisering, fremmedgjøring og autoritetstru. Motkulturen og motideologien vi fikk i Norge på syttitalet, tolkar eg som ein slik reaksjon. Her synes eg begrepet 'motoffentlighet', som elevar av Habermas har skapt, kan gi

oss ei djupare forståing. Arenaene for motoffentligheita, der altså motresonnementet og motkulturen veks fram, må markeras. For markeringa er i seg sjølv kanskje viktigast - resonnementet i intellektuell forstand er mindre viktig. Det er fordi kjensla av fellesskap og identitet er så grunnleggande for både holdningar og meiningar. Markeringa av motideologien skjer på dei folkelige arenaene: i daglige samversformer og kulturytringar med masseappell: song, rokk må eg nemne spesielt, ja òg teater. På desse arenane bruker vi talemålet. Med talemålet kan vi markere den lokale identiteten, solidariteten med dei mindre gruppene, vi kan markere at vi står utafor den offisielle offentligheita /kulturverda. Dialektbølga kunne tilfredsstille det behovet.

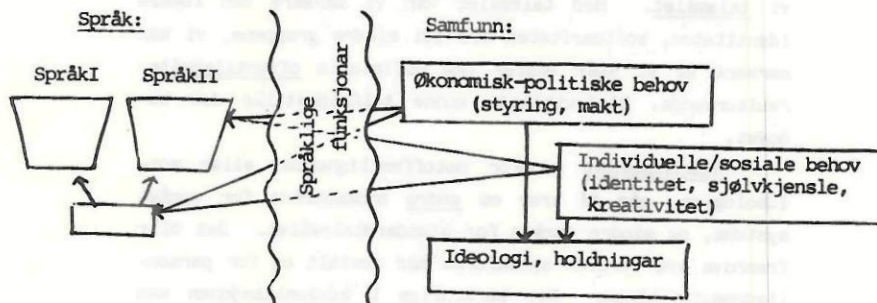
Resonnementet innafor motoffentligheita, eller motideologien, går på krav om endra bruksområde for språk-systema, og mindre område for standardtalemålet. Det blir framheva kva verdiar språkforma har sosialt og for personligdomsutviklinga. Det personlige i kommunikasjonen kan rettferdiggjørast.

Men på 70-talet skjedde det òg at distrikta blei økonomisk sterkare. Når periferien ikkje lenger var like økonomisk avmechtig, fikk han behov for sjølvhevdning, og for å markere særpreg. Da står språket disponibelt, p.g.a. identifiseringsfunksjonen det har. Refleksar av denne utviklinga har vi òg i skriftnormdebatten i Norge. Men den er for tradisjonelt særnorsk, så den overser vi her.

Så langt har eg tolka den auka statusen til dialektane som uttrykk for eit sosialt behov, for opposisjon og sjølvhevdning. Bruken av slang kan kanskje tolkas på same måten. Slangen er brukt til å markere avstand til den offisielle kulturen eller dei offisielle verdiane, til det samfunnsmessig aksepterte. Men her kan ein dessutan tydeligare enn på andre område sjå at språket kan tilfredsstille eit personlig kreativt behov. Standardpråket er utslite og fattig. Det gir ikkje rom for fantasi. I slangen er dette trulig ei drivkraft bak den raske utviklinga i ordforrådet med stadig ny og overraskande bildebruk. Dessutan

kan ei ny ordform eller eit nytt uttrykk verke meir uttrykksfullt så lenge det er nytt. Spørsmålet eg stiller, er: har bruken av slang breidd seg i samfunnet i dag, til fleire språksamfunn og til fleire sosiale grupper? At slangen trengjer inn i normalstilen, er ikkje noe nytt. Men skjer det raskare i dag? Er dette òg eit resultat av auka samfunnorganisering? Næmlig som motreaksjon?

Ein samanfattande modell for studiet av samfunn og språkbruk kan skisseras slik:

5. Tendensar i språkutviklinga i dag

Prøver vi å ta eit fugleperspektiv på språkutviklinga i dag, virkar ho motsetningsfylt, slik det innflokke samfunnet virkar. På den eine sida har vi den utviklinga Westman har peikt på, næmlig det veksande ekspertveldet som bruker språket til å sikre seg sjølv autoriteten for å hindre innsyn og kritikk. På hi sida har vi den utviklinga eg tolkar som motreaksjon mot å bli styrt, mot fremmingjeringa, altså at lågstilen og lågstatusspråket er på frammarsj. Det siste ser vi tydeligast i talemålsbruken.

Talemålsundersøkingar viser at på stader der det tradisjonelt har vore store sosiolektiske skilje, minkar desse skilja. Hos ungdommen er det vanskelig å påvise situasjonsvariasjon, dei har i stor grad gatespråket/folkemålet som einestpråk.

Dette kan 'sjølvst' vere eit ungdomsfenomen. Men for det første observerer vi ei lemping av språkbruksnormene også i eldre grupper. Og for det andre ville det vere underlig om ikkje ungdomsspråket set merke etter seg for

heile livet når ungdomstida i dag varer til ein er fleire og tjue år, d.v.s. til ein alder der den naturlige språklæringsvevna har stagnert. Utviklinga av ungdomskulturen set nok sine merke på språkbruken òg.

Totalbildet må sjølvsagt nyanseras på fleire måtar. Det må f.eks. kompletteras med andre undersøkelser, som viser at på stader der språkbruken hittil har vore svært homogen, der aukar den språklige variasjonen.

Men skal vi trekke store linjer, må vi likevel slå fast at lågstilen og lågstatusspråket har fått større bruksområde.

Det same har veteranar innafor sociolingvistikken oppdaga andre stader i Vesten òg. På femti- og sekstitalet spådde dei at lågstatusvariantane ville forsvinne. I dag spør dei: "Why do low-prestige language varieties persist?" (Ryan 1979.) Forklaringa ligg i auka behov for identitetsmarkering.

Island blir ofte rekna for så spesielt at landet ikkje er komme med på dette symposiet. Men nettopp derfor kan vi koste på oss eit utblikk dit. Vi kjenner godt til den beinharde purismen i islandsk. Og den hevdvunne ideologien på Island seier at samfunnet er fullstendig egalitært, også språklig. Men det kokar under kjelelokket der òg. Ja, eg trur faktisk lokket har begynt å løfte seg.

Ungdommen blir i dag skulda for språklig likesåle. Det er på ein måte rett, for dei nye generasjonane trur ikkje på same gamle mytane lenger. Og også Island har fått ein sterk ungdomskultur.

I det islandske språksamfunnet har det funnes mange stillag, definert etter graden av purisme og arkaiske språkdrag. Men hos dei nye generasjonane spreier bruken av sjargong, lånord og grammatiske nyovringar seg (f.eks. dativsykje, nye bøyingar av verb og substantiv).

For noen få år sia kom det ein eineståande større diskusjon om språkideala, der tvilen til dei språklige autoritetane fikk eit ideologisk uttrykk (f.eks. Pålsson 1979). Vi har nyss fått ei islandsk slangordbok (Árnason o.fl. 1982), noe mange er heilt rysta over. Og ein del av

denne slangen har dei siste 10-15 åra fått komme til på trykk i den meir pågåande sjornalistikken (Sigurdsson 1984). Det islandske språksamfunnet lever med ei sterk indre språklig spenning. Eg trur det er tale om same utviklinga på Island, som i Norge, og som i andre vestlige land.

Dei samfunnsmessige drivkreftene bak har eg alt prøvd å skissere. Jæmvel om det er seinkapitalismen som sjølv har innebygd dei framlagte motsetningane, trur eg ikkje det er mye revolusjonært potensiale å hente i folkemålsappellen. Kapitalismen er svært tilpassningsdyktig, og folkemålet er alt utnytta kommersielt, som f.eks. i reklametekstar. Og som tittel på ei handbok dur ikkje f.eks. "Deres hund" lenger. I dag heiter boka: "Hunden din". Mye sjornalistikk tyr til same virkemidla for å ha appell.

I moderne arbeidslivsforsking har ein for lenge sia oppdaga kor viktig det er for ein effektiv og knirkefri administrasjon å ha ein personlig stil og å gi arbeidarane kjensla av å delta - av å vere "medarbeidarar". Eg syntes derfor det var interessant å lese eit intervju i Bergens Tidende nylig med ein direktør i største handelshuset i Bergen. Der skulle dei legge om stilen. Nå skulle det vere slutt med "jernbrynja" - som han kalla det - d.v.s. stiv oppdressing og formelle omgangsformer overfor underordna. Sjølv var direktøren avbilda i ledige moderne moteklede. At også dei språklige normene blir endra, er bare ei naturleg følge.

Eg har nå påstått ein del om språkutviklinga. Påstandane må de òg oppfatte som hypotesar. Eg har prøvd å skissere behov og krefter i samfunnet som påvirkar språkb Bruken. Dese behova og kreftene kan ikkje observeras. På eitt eller anna nivå kjem tolkinga inn. Men ei tolking kan styrkas eller svekkas, f.eks. med jæmforande studiar i dei nordiske landa.

Trass i all språklig, økonomisk og politisk likskap mellom dei nordiske landa er det store forskjellar språk-ideologisk. Eg trur at desse ideologiane og utviklinga i dei - både i offentlighet og motoffentlighet - kan vere

nyttige å studere for å komme nærare innpå dei samfunns-
messige kreftene. Men då må dei tolkas som overflateut-
trykk. Det same gjeld dei allmenne språkholdningane.

Som avslutning vil eg ytre ønske om at når vi studerer
språkutviklinga, stiller vi oss grunnleggande spørsmål, og
at vi utviklar ein modell der både talemål og skriftmål får
plass i språkbruken, og der verken økonomi eller ideologi
blir uteglømt på samfunnssida.

Litteraturliste

- Árnason, Mörður o.fl. 1982. Orðabók um slangur, slettur, bannorð og annað utangarðsmál. Reykjavík.
- Blakar, Rolf Mikkel 1978. Kontakt og konflikt. Språk og kommunikasjon i familie og samfunn. Oslo.
- Fretland, Jan Olav 1977. Avismål i Midtre og Indre Sogn. Et undersøkning av skriftmålsutviklinga i leiarar og lesarinnlegg i periden 1903-70. (Utrykt h.oppg., Univ. i Oslo.) Oslo.
- Lund, Jørn 1982. Sprog og sprogbrug i dag. København.
- Pálsson, Gísli 1979. "Vont mál og vond málfremi". I: Skírnir 1979:175-201. Reykjavík.
- Ryan, Ellen Bouchard 1979. "Why Do Low-Prestige Language Varieties Persist?" I: Giles and St.Clair: Language and Social Psychology. Oxford.
- Sigmundsson, Svavar 1984. "Slang på Island." I: Ringaard og Sørensen (red.): The Nordic Languages and Modern Linguistics 5: 369-373. Århus.